

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ САМАРҚАНД ДАВЛАТ
УНИВЕРСИТЕТИ**

ФИЛОЛОГИЯСИ ФАКУЛТЕТИ

ТОЖИК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ КАФЕДРАСИ

Курс иши

**МАВЗУ: РОБИТАҲОИ ЭҶОДИИ ШОИРОНИ ТОЧИК ВА ЭРОН
ДАР АСРҲОИ XVI-XVII**

Бажарувчи:

**2-курс талабаси
Муқумова Ирода**

Илмий раҳбар:

ф.ф.н. С.Хўжақулов

Самарқанд – 2012

Дар шароити ҷудой ва муҳолифоти сиёсӣ ва мазҳабии байни Эрон ва Мовароуннаҳр дар давраи мазкур табиист, ки равобити эҷодии адибони ин ду кишвар бар заминаи алоқаҳои шахсии онҳо қарор гирифта наметавонист. Зеро аҳли адаби ин кишвар озодона ба он кишвар сафар карда, бо адибони он ҷо мулоқот ва сӯҳбат ораста наметавонистанд. Ин гуна имконият дертар, дар охири асри XVII, ки шиддати низоъу муҳолифатҳои сиёсӣ ва мазҳабии байни Эрон ва Мовароуннаҳр камтар шуда буд, пайдо шуда, аз он Малехои тазкиранавис барои сафари худ ба Эрон истифода кардааст.

Бо вучуди ин равобити эҷодии байни адибони Мовароуннаҳр ва Эрон ҷи дар асри XVI, давраи шиддати ихтилофоти сиёсӣ ва мазҳабӣ миёни ду мамлакат ва ҷи дар асри XVII, давраи андак суст шудани ин ихтилофот бештар ба тариқи ғоибона будааст. Аҳли шеър аз як кишвар ба кишвари дигар сафар карда ва ба дидори ҳамдигар расида наметавониста бошанд ҳам, вале маҳсули эҷодашон бо роҳу воситаҳои гуногун аз он монетаҳо гузашта ва марҳалаҳоро тай карда, ба дасти қаламкашони ҳамзабони худ дар диёри дигар мерасид. Шоирони ҳар ду кишвар ба воситаи маҳсули таъби худ бо якдигар робита ва шиносӣ пайдо мекарданд, онҳоро шеършон ғоибона ба ҳам наздик менамуд.

Дар ин хусус аз тазкираи Малехо доир ба робитаҳои эҷодии шоирони тоҷик ва Эрон як ҳуҷҷати қобили тавачҷӯҳе ба даст меояд. Малехо вақте ки дар роҳи сафари худ ба Эрон ба Сабзавор расида, дар қорвонсарои шаҳр нузул мекунад, Қозим ном шоире ба ҳузураш меояд ва бо тараннуми байти

То дар қанор духтари разро қашадааст,

Лабташнаанд бодапарастон ба хуни хум.

аз соҳиби шеър суроғ мечӯяд. Аз пурсуҷӯҳои минбаъда дар сӯҳбат маълум мешавад, ки соҳиби байт худи ҳамин меҳмони мовароуннаҳрӣ будааст. Ҳамин тавр шеъри Малехо пеш аз худаш қайҳо ба Эрон рафта ва ба дасти аҳли шеъри он диёр расида будааст¹.

¹ С.Саъдиев. Малехои Самарқандӣ ва тазкираи ӯ. с.16.

Дар доираҳои адабии Мовароуннаҳри давраи музокира девонҳо ва шеърҳои чудагонаи чанде шоирони тавонои Эрони ин давр аз қабилҳои Хоча Осафӣ, Мӯхташами Кошӣ, Валии Даштибаёзӣ, Майлии Ироқӣ, Ваҳшии Бофиқӣ ва баъдтар Урфии Шерозӣ, Калими Кошонӣ, Нозимии Ҳиротӣ, Соиби Табретӣ, Қосими Девонаи Нишопурӣ ва чанде дигар устодони сабки чадиҳои шеърӣ шӯҳрати бузург пайдо карда буданд. Ашъори ин шоирони Эрон барои шоирони тоҷик намунаҳои олии санъати суҳан ва шоистаи ибрат дар эҷоди шеър ҳисоб мешуданд. Дар маҳфилу маҷлисҳои адабӣ пайваста гуфтугӯ аз ашъори ҳамин шоирони устод сураат мегирифт. Шоирони тоҷик ба гуфтани ҷавоб ва татаббӯи ашъори ҳамин устодони суҳан қувваозмоӣ менамуданд.

Умуман дар шеъри тоҷикии он даврҳо ҳодисаи эҷодии **ҷавоб ва татаббӯ** хеле ривож пайдо карда, ба равиҳои асосии адабӣ табдил ёфта буд. Шоирон гуфтани ҷавоб ва татаббӯ бар ашъори суҳансароёнӣ мумтози пешина ва муосирро сармашқи эҷодӣ қарор дода, ба ин восита истеъдоду маҳорати худро нишон додан мехостанд.

Дар хусуси ин ки ҳанӯз дар асри XVI барои шоирони тоҷик ҷавоб гуфтан ба ашъори шоирони маъруфи Эрон намоиши ҳунари суҳанварӣ ва маҳорати эҷодӣ ҳисоб мешуд, изҳороти ифтихоромезии суҳансароӣ забардасти ин аср Аршии Кешӣ дар мақтаи як ғазалаш далели кофист. Аршӣ дар ин ғазал, ки дар санъати мушкили лаффу нашр гуфта шудааст, бо суҳанварони дар доираҳои адабии Мовароуннаҳр машҳури Эрон Мӯхташами Кошӣ, Майлии Ироқӣ ва Ваҳшии Бофиқӣ гӯё ғоибона мусобақа намуда, дар ин ҳунарнамоӣ худро пирӯз ҳис кардааст:

Хонд, Аршӣ, то зи ашъори ту мутриб дар Ироқ,

Мухташам мадҳушу Майлӣ масту Ваҳшӣ шуд хароб.

Ин гуфтаи Аршӣ нишон медиҳад, ки барои суҳансароёнӣ Мовароуннаҳр ашъори шоирони Эрон намунаи олии суҳангустарӣ, андоза ва маҳаки ҳунари шоирӣ мусобиқа ва талоши эҷодӣ ба онҳо дар майдони ҷавобу татаббӯгӯиҳо як навъ ҳунарнамоӣ ҳисоб мешудааст. Мавриди ҷавоб ва татаббӯоти онҳо

бештар суханварони Эрон, хусусан устодони номбурда буданд. Дар маркази тамоюли эҷодии ҷавобу татаббӯоти шеърӣ тоҷикӣ ва мавриди пайравию истиқболҳои шоирон қарор доштани ашъори суханварони он давраи Эронро санаду ҳуҷҷатҳои бисёре аз тазкираҳои Мутрибӣ ва Малехо тасдиқ мекунад.

Аз рӯи ҳуҷҷатҳои ин ду тазкира маҷлисҳои адабӣ дар Мовароуннаҳр аксаран ба гуфтани ашъори ҷавобия ва муҳокимаю баррасии онҳо доир мегардиданд. Одатан касе аз аҳли маҷлис, дар бисёр мавридҳо ташаббускори он матлае ё шеъреро аз ягон шоири маъруф дар миён меандоخت ва шоиронро ба гуфтани ҷавоби он даъват менамуд. Ин амр ҳатто дар маҷлиси подшоҳ ҳам воқеъ мешудааст, чунон ки Султон Саидхон, ҳукмдори Самарқанд боре як ғазали Хоча Осафиро дар миёни шуаро андохта, аз онҳо ҷавоб талаб кардааст. Матлаи он ғазали Хоча Осафӣ ин будааст:

Нарехт дурди майу мӯҳтасиб зи дайр гузашт,
Расида буд балое, вале ба хайр гузашт.

Бинобар хабари Мутрибӣ бисёр шоирони Самарқанд ба ин ғазал ҷавоб навиштаанд, ки дар байни онҳо сухансароёни тавоное чун Мавлоно Мушфиқии Бухорой, Фурӯғии Самарқандӣ, Мулло Боқии Хумдонакӣ, Мулло Боқии Каффоши Самарқандӣ низ будаанд. Ғазалҳои ҷавобияро аз назар гузаронда мебинанд, ки ҷавоби Боқии Каффош аз ҳама беҳтар аст. Ҳамин тавр ин шоир ғолиби мусобиқаи ҷавобгӯии мазкур доништа шудааст.

Мутрибӣ дар тазкираи худ аз ҷавобияи Боқии Каффош ин ду байт:

Сабо зи кӯи ту, чонам, ба расми сайр гузашт,
Зи рашк чон ба лаб омад маро, ки ғайр гузашт.
Ба юзу боз гузашту аз он шудам хушдил,
Ки шоҳи ман чу Сулаймон ба ваҳшу тайр гузашт.

-ро дарҷ намуда, таъкид кардааст, ки аҳли фазлу адаби Самарқанд «ваҳшу тайр»-ро дар байти дуҷуми ғазали ҷавобии Боқии Каффош аз «ваҳшу тайр»-и ғазали Хоча Осафӣ хубтару бамавридтар ҳисоб кардаанд:

Зи марғзори чаҳон Осафӣ гурезон аст,
К-аз ин диёр Сулаймон ба ваҳшу тайр гузашт.

Дар воқеъ бартарии байти Боқии Каффош аз байти Осафӣ равшан аст. Боқии Каффош маҳбуби бо юзу боз аз кўча гузашта истодаро ба подшоҳи ба сайд равона монанд карда, ба ҳамин муносибат ба Сулаймон, подшоҳи хайвоноту мурғон қиёс намудааст. Аммо Осафӣ безорӣ ва гурезонии хешро аз дунё изҳор дошта, сабаби инро бо мисоли бо юзу бози худ аз ин диёр, яъне дунё гузаштани Сулаймон шарҳ додааст, ки аз назари таносуби маънӣ он қадар мувофиқ наафтадааст.

Мутрибӣ дар тазкирааш дар ду маврид ба ғазалҳои шоири машҳури ин давраи Эрон Мўхташами Кошӣ ҷавобҳо гуфтани ду шоири Мовароуннаҳрро ҳабар додааст. Дар як маврид ба ин ғазали Мўхташам:

Гар аз чамоли ҷаҳонтоби ў ниқоб кашанд,

Ҷаҳониён қалами рад бар офтоб кашанд.

ҷавоб гуфтани шоири номӣ Дўстии Бўстонхониро қайд кардааст, ки матлаи ҷавобияи ў чунин будааст:

Бутон, ки аз паи даъво зи рӯи ниқоб кашанд,

Яке ниқоби туро дида сад ҳичоб кашанд.

Ба ғазали дигари Мўхташам, ки бо санъати лаффу нашр иншо шуда, матлааш ин аст:

Ҳусни рўзафзун нигар, к-он хусрави зарринриқоб

Дӣ ҳилоле буду имшаб моҳу имрӯз офтоб.

Мўмини Сарроҷ ҷавоб гуфтааст, ки матни он дар тазкира пурра оварда шудааст:

Наргисаш аз айни хубӣ карда оламро хароб,

Дӣ шуда сармасту шаб маҳмуру рўзаш бурда хоб.

Тири миҷгонаш ба ҷашми нотаवони ман расонд,

Дӣ ситам, имшаб алам, имрӯз созад дилқабоб.

То ба зулфаш сунбули пуртоб даъво кард, шуд,

Дӣ парешон, шаб пушаймон, рўз дорад печу тоб.

Доштам пеши сағонаш эътиборе, кардаам

Дӣ сухан, имшаб суол, имрӯз мечўям ҷавоб.

Шоҳи Чамқадре, ки гӯи салтанатро бурда буд,
Дй зи Рустам, шаб зи Баҳман, рӯз аз Афросиёб.
Мӯъмини дилхаста дар авсофи хуснаш буд, гуфт,
Дй сано, имшаб дуо, имрӯз мехоҳад савоб.

Дар мавриди дигар Мутрибӣ як ғазали дар ҷавоби суханвари бузурги он давраи Эрон, яке аз асосгузори сабки нави шеърӣ Урфии Шерозӣ гуфтаи шоири Самарқанд Муҳаммад Содиқи Ҳалвоиро пурра овардааст. Матлаи ғазали мавриди ҷавоби Содиқ ин аст:

Ишқ ку, то нав кунам бо дӯст паймоне дуруст?
В-аз фиғон дар шаҳр нагзорам гиребоне дуруст.

Ғазали ҷавобияи Содиқ ин аст:

Гар чу ман бинад фалак з-он шӯх паймоне дуруст,
Ҷомаи исмат намонад бо гиребоне дуруст.
Ним мижгон дар дилам сад сузани алмос зад,
То ба чони ман чӣ хоҳад кард мижгоне дуруст.
Кори нафҳи сур кардӣ шоми навмедӣ, зи заъф,
Гар бурун меомадӣ аз сина афғоне дуруст.
Дар буни ҳар мӯям аз зулфи ту куфре музмар аст,
Дар мусулмонӣ ҳамин мебошад имоне дуруст.
Сурати ойнаи рӯяш чу ояд дар назар,
Тӯтии табӣи ту хоҳад кард девоне дуруст.

Мутрибӣ ба ашъори шоирони Эрон ҷавоб гуфтани боз чанде дигар шоирони Мовароуннаҳр аз қабили Мушфиқии Бухорой, Шаҳрии Самарқандӣ, Василии Самарқандӣ, Шамсии Уротеппағӣ ва дигарон ишораҳо кардааст.

Бо вучуди ин ҷавобу татаббӯоти шоирони асри XVI ба ашъори суханварони Эрон бо намунаҳои дар боло оварда шудаи он маҳдуд нест. Ин намунаҳо, ки бештар аз осори шоирони асри XVI мебошанд, муште аз хирворанд, зеро Мутрибӣ дар зикри шоирони Мовароуннаҳр на ҳамеша аз ин машғулоти эҷодии онҳо ёдовар шудааст ва намунаҳо овардааст.

Бештар ба ҷавоби ашъори шоирони Эрон ва гоҳо Ҳинд машғул шудани шоирони Мовароуннаҳр боиси он гардид, ки баъзе сухансароёни кишварҳои мазкур шеъри санъаткоронае гуфта, ба Мовароуннаҳр мефиристонданд ва ҳамқаламони мовароуннаҳрии худро ба ҷавоб гуфтани он даъват менамуданд. Ин ҳодиса робитаи эҷодии байни шоирони ин ду кишварро ба пояи баландтаре бардошт. Дар ин ташаббуси эҷодӣ хусусан Валии Даштибаёзӣ пешқадам будааст. Ин шоири номии Эрон боре бо матлаи зайл ғазале гуфта, ба Мовароуннаҳр фиристодааст:

Шаб, ки қуфли дари хурсандиям афғон бишкаст,

Нола кардам, ки қафас бар хама мурғон бишкаст.

Муҳимаш ин аст, ки иқдом ва ташаббуси шоири Эрон дар барқарор кардани робитаи эҷодӣ бо шоирони Мовароуннаҳр бечавоб намондааст. Бисёре аз шоирони Мовароуннаҳр даъвати шоири Эронро пазируфта, ба ҷавоб гуфтани ғазали ирсол кардаи ӯ пардохтаанд.

Шоири Эрон ихтилофу хусумати мазҳабии байни кишвари худ ва Мовароуннаҳрро огоҳона сарфи назар намуда ва расман ба мазҳаби муҳолиф мансуб буданашро ба эътибор нагирифта, бо ангезаи қувваи суханварӣ аз таассуби мазҳабӣ ҳалос шуда, ғоибона, аз дур истода ба ҳамқаламони мовароуннаҳрии худ дасти иттифоқ ва дӯстию бародарӣ дароз кардааст. Шоирони Мовароуннаҳр низ дасти ӯро гирифтаанд, бо ӯ ҳамовозу ҳамраъӣ гардидаанд.

Бинобар хабари Мутрибӣ қариб 20 нафар аз шоирони Мовароуннаҳр ба гуфтани ҷавоби ин ғазали Валии Даштибаёзӣ пардохтаанд, ки аз ҷумлаи онҳо тазкиранавис Нозимии Карминагии Самарқандӣ, Фаршии Самарқандӣ, Ашкии Самарқандӣ, Шамсии Ўротеппағӣ, Завқии Миёнқоӣ, Шаҳрии Самарқандӣ, Рашқӣ ва Сайрафиро ном бурда, ғазалҳои ҷавобиашонро дар тазкирааш дарҷ кардааст. Шоирони номбурода, чунон ки аз ахбороти Мутрибӣ дар бораи онҳо маълум мегардад, ҳама намояндагони муҳити адабии Самарқанд будаанд. Танҳо дар бораи ду шоири охири Рашқӣ ва Сайрафӣ дар тазкираи Мутрибӣ маълумот дода нашудааст. Бо вучуди ин

гуфтан мумкин аст, ки фаъолияти эҷодии онҳо низ дар Самарқанд чараён доштааст. Аз ин рӯ чунин менамояд, ки Валии Даштибаёзӣ он ғазали худро барои ҷавоб гуфтан ба Самарқанд фиристода будааст ва тақрибан ҳамаи он бист нафар шоире, ки ба ӯ ҷавоб навиштаанд ба ҳамин муҳити адабӣ мансуб будаанд.

Афсус, ки Мутрибӣ танҳо матлаи ғазали Валии Даштибаёзиро овардааст. Бинобар ин имкони муқоисаи ғазалҳои ҷавобии шоирони Самарқанд бо ғазали мавриди ҷавоб нест. Бо вуҷуди ин ғазалҳои ҷавобиро дар поин дарҷ мекунем, то дарачаи иқтидори эҷодии шоирони Мовароуннаҳр дар ин равияи адабӣ маълум шавад.

Ҷавоби Нозимӣ:

Ишваат ништари ғам то ба раги чон бишикаст,
Қафаси булбулу рашки дил аз афғон бишикаст.
Ваъдаи ғамзаи пиндори ту аз тарзи фириб,
Ба дили бовари чон новаки ҳирмон бишикаст.
Пайи дардам чи шавӣ ранча, табибо, ки зи меҳр,
Ишқ алмоси муҳаббат паи дармон бишикаст.
Ба дилам нолаи ноқуси бараҳман дар дайр,
Куфр дардод садо, равнақи имон бишикаст.
Нозимӣ дар кафи пойи дили тоқатойин,
Шишаи обила аз неши мағелон бишикаст.

Ҷавоби Завқӣ:

То ба захми дили мо тири ту пайкон бишикаст,
Офият аҳди вафодории дармон бишикаст.
Дили насронии мо дар ҳаваси нашъаи куфр,
Тавба аз нанги вараъ бар сари имон бишикаст.
Пайрави ташналабе бош, ки дар тобаи ҳашр,
Ҳимматаш соғари оби кафи ризвон бишикаст.
Тутиё соз ғубори қаламеро, ки бар он,
Дар раҳи Каъбаи мақсуд мағелон бишикаст.

Завқиё, хаста шудан гир, ки хунобаи захм,
Дар дили мо ҳаваси чашмаи ҳайвон бишикаст.

Чавоби Сайрафӣ:

Турки чашмат ба дилам новаки мижгон бишикаст,
Лаззати тири ту хосияти дармон бишикаст.
Чой дар хонаи дил кун, ки ду чашми пурхун
Киштии Нӯҳ ба як мавчаи тўфон бишикаст.
Юсуфи хусн чу дар Мисри дилам гашт Азиз,
Хорхо дар қадами ғайр ба Канъон бишикаст.
Буд аз андешаи холӣ лаби ӯ дӯш магар
Ҳизри чоме, ки ба сарчашмаи ҳайвон бишикаст.
Сайрафӣ, фикри чунуни дили худ кун к-имрӯз
Аз дилам сабр кунун байъату паймон бишикаст.

Чавоби Фаршӣ:

Кофири чашми ту то равнақи имон бишикаст,
Зоҳиди гўшанишин тавба зи исён бишикаст.
Дошт бо захми дилам нашъаи дармон майле,
Тири мижгони ту омад, дили дармон бишикаст.
Домани сабри маро хори тазаллум бидароид,
Дасти уммеди моро панчаи ҳичрон бишикаст.
Нолаам беасар афтод ба навъе ки дигар,
Ҳафаси наъра баровардану афгон бишикаст.
Гўиё пур шуда паймонаи умрат, Фаршӣ,
К-он бути аҳдшикан омаду паймон бишикаст.

Чавоби Ашкӣ:

Тифли ашкам чу дари дида зи ҳичрон бишикаст,
Шишаи сарв ба санги яди афгон бишикаст.
Чехра то куфри сари зулфи ту эй бут, бинамуд,
Нархи имон ба сари чорсуи чон бишикаст.
Номаи ҳачри маро хост барад мурғи умед,

Пару болаш зи гаронбории ҳичрон бишикаст.
Мижа то соя ба сахни гули рӯяш андохт,
Сунбули ҳам ба ҳам аз сояи мижгон бишикаст.
Нахли уммеди ман аз санги маломат, Ашкӣ,
Ба ҳавои қади он сарви хиромон бишикаст.

Ҷавоби Рашкӣ:

Ҳар гаҳ он шӯҳ ба рӯҳ зулфи чу райҳон бишикаст,
Куфр бинмуд руҳу равнақи имон бишикаст.
Растахезе ба даме кард ду сад раҳ оғоз,
Наргиси ишвагарат то сафи мижгон бишикаст.
То ба Рух куфри сари зулфи сияҳ бинмудӣ,
Мазҳабу миллати сад габру мусулмон бишикаст.
Дилам аз завқ тапон баҳри хаданги дигар аст,
Навакаш то ба дилам ғунчаи пайкон бишикаст.
Рашкиё, бар сари реши дилат алмоси чафо
Дасти бедоду ситезаш пайи дармон бишикаст.

Ҷавоби Шамсӣ:

То зи ҳасрат, маҳи ман, тири ту пайкон бишикаст,
Ба дили хаста маро хоҳиши дармон бишикаст.
Бурқаб афканда ба руҳ дар чаман аз ноз гузашт,
Зи сафо равнақи ҳусни гули бўстон бишикаст.
Чуръаи бодаи ноби лаби рӯҳафзоят
Равнақи кавсару сарчашмаи ҳайвон бишикаст.
Дӯш тарсобачае ғамзаянон сӯям дид,
Баст зуннор маро, тавба зи ғуфрон бишикаст.
Орзу гашт маро бодаи васл, эй Шамсӣ,
Ҳачри чоми майи ғам бар лаби ҳирмон бишикаст.

Ҷавоби Шаҳрӣ:

Соғари айши маро соқии даврон бишикаст,
Аҳд барбаст ба ман он буту паймон бишикаст.

Пой аз кӯи маломат накашидам ҳаргиз,
Гарчи бисёр маро сар зи рақибон бишикаст.
Чон фидо чун накунам дар раҳи гулбарги таре,
Ки пайи қатли ман ӯ гӯшаи домон бишикаст.
То ба завқи майи куфри ту шудам вобаста,
Нашъаи куфри туам соғари имон бишикаст.
Дошт чонам ҳаваси дидани он рӯ, Шаҳрӣ,
Дидам он рӯю маро орзуи чон бишикаст.

Ҳамон навъе ки пеш аз ин ёдовар шудем, шоироне, ки ба ғазали Валии Даштибаёзӣ чавобҳо навишта буданд, аз рӯи ҳисоби Мутрибӣ қариб 20 нафарро ташкил мекарданд. Аммо чунон, ки дида мешавад, тазкиранавис аз шумлаи онҳо, ки яқинан ҳама намояндагони маркази адабии Самарқанд мебошанд, танҳо 8 нафарро интихоб карда, ғазалҳои чавобияи онҳоро дар мавриди зикри аҳвол ва намунаи ашъори Шаҳрии Самарқандӣ дарҷ кардааст. Зоҳиран ин 8 нафар бинобар шоирони тавоно ва намоён буданашон, инчунин нисбат ба дигарон бомуваффақият воқеъ шудани чавобияи онҳо интихоб гардида, сазовори дарҷ ёфтани дар тазкира ҳисоб карда шудаанд.²

Аммо Мутрибӣ дар тазкираи худ он ғазали барои чавоб гуфтан ба Мовароуннаҳр, аниқтараш ба маркази адабии Самарқанд фиристодаи Валии Даштибаёзиро пурра наоварда, танҳо матлаи онро дар мавриди зикри шоир Шаҳрии Самарқандӣ дарҷ кардааст. Бинобар ин ба мо маълум нест, ки шоири Эрон ба шоирони Мовароуннаҳр ғазали худро ба шакли том фиристодааст ё танҳо матлаи онро. Агар ғазали Вали ба шакли пурра дар даст мебуд, имконияти байт ба байт муқоиса намудани ғазалҳои чавобияи дар даст буда ва ғазали мавриди чавоб фароҳам меомад, ки дар натиҷаи ин то кадом дараҷа эҷодкорона ва асари мустақили адабӣ будани шеърҳои чавобӣ қомилан равшан мегашт.

Бо вучуди ин масъалаи мазкур, яъне характери эҷодӣ доштани ғазалҳои чавобии шоирони Мовароуннаҳр аз баррасии муқоисавии матлаи қазали

² Тазкираи Мутрибӣ, сах. 654-658

Валии Даштибаёзӣ ва матлаи ғазалҳои ҷавобия ҳам ба андозае маълум хоҳад шуд. Муқоисаи танҳо байти матлаи ғазалҳои ҷавобӣ бо матлаи Валии Даштибаёзӣ аввало ҳаминро нишон медиҳад, ки шоирони Мовароуннаҳр ба ғазали шоири Эрон ба таври эҷодкорона муносибат кардаанд. Дар ҳамаи онҳо фақат вазну қофияи ғазали мавриди ҷавоб нигоҳ дошта шуда, вале мазмун ва шакли ифодаи бадеии он тағйир ёфтааст. Дар ҳеч кадоми онҳо мазмуни матлаи мавриди ҷавоб ва унсурҳои шакли ифодаи бадеии он такрор наёфтааст. Танҳо вазну қофияву радиф ва мавзӯи онҳо ба тарзи умумие ғазали мавриди ҷавобро ба хотир меорад.

Дар навбати худ ҳар матлаи ғазалҳои ҷавобӣ монанди тамоми матни пурраи онҳо аз назари чи мазмун ва чи ифодаи бадеи яке ба дигаре монанд набуда, ҳар як басари худ нуқтаи тозаи шоирона ба суҳани мустақили эҷодие ба шумор мераванд. Дар сурате ки Валии дар матлаи худ мегӯяд: нолаи афғони шабонаи ман на танҳо қуфли дари хурсандиям, балки қафаси ҳама мурғонро низ шикаст, масалан Нозимӣ дар матлаи ғазали ҷавобияи худ гуё аз байти асл сарфи назар намуда, образи маҳбубаро ба суҳан ворид мекунад ва мегӯяд, ки ишваи ӯ ништари ғамро то ба раги чони ошиқ халонда бишикаст, ки аз ин қафаси булбул ҳам, рашки дил ҳам аз афғон шикаста гардид. Дар ин ҷо чизе ки матлаи мавриди ҷавобро ба ёд меорад, истифода шудани калимаҳои «қафас» ва «афғон» мебошад. Бо вучуди ин аз шикасти қафаси булбул бо таъсири нолаву афғони ошиқ суҳан гуфтани шоир ба равияи мазмуни байти асл аст, ки ин умуман яке аз талаботи асосӣ нисбати шеърӣ ҷавобия ҳисоб мешуд. Аммо Нозимӣ ҳамин талаботи ҷавоб ва назирагӯиро риоя карда бошад ҳам, умуман дар байти матлаи худ мазмуни матлаи Валиро тағйир додааст. Илова бар ин дар ифодаи бадеии мазмуни матлаи ӯ мисли «ништари ғам» ва «раги чон» истиораҳои корбаст шудаанд, ки дар матлаи асл дида намешаванд ва чунон ки намунаҳои ашъори дар тазкираи Мутрибӣ омадаи ин шоири забарти Мовароуннаҳр нишон медиҳанд, чунин истиораҳои нозук умуман дар осори ӯ бисёр корбаст шуда, аз хусусиятҳои услуби эҷодии ин шоир ҳисоб мешудааст. Ба ин маъни Нозимӣ дар бадеиёти матлаи ҷавобии

худ низ симои хосси эҷодиашро зоҳир намудааст. Танҳо истиораи «рашки дил» дар байти ӯ ба назари мо номуносиб ва бемантиқ менамояд. Гумон меравад, ки ин истиора дар натиҷаи ба хато роҳ додани котибони тазкираи Мутрибӣ ё шеърҳои худи Нозимӣ ба вучуд омадааст.

Матлаи ҷавоби Завқӣ аз матлаи Валӣ дида ва ба матлаи ҷавобии Нозимӣ наздиктар воқеъ шудааст; чунон, ки агар Нозимӣ аз шикастани ништари ғам ба раги чон сухан гуфта бошад, Завқӣ ҳам ба равияи ӯ аз шикастани тири маҳбуба ба захми дили ошиқ ҳарф задааст, ҳар чанд ки ӯ дар мисраи дуюми байти худ ба мазмуни дигар сухан гуфтааст, ки аз ҳамин мисраи байти чи Нозимӣ ва чи Валии Даштибаёзи ба кулли фарқ мекунад.

Ҷавоби Сайрафӣ ҳам аз матлаи Валии Даштибаёзӣ дур шуда дар мисраи аввали худ ба ҷавобҳои Нозимӣ ва Завқӣ шабоҳат пайдо кардааст. Дар он ба дили ошиқ шикастани новаки миҷғони чашми дилбар тасвир гардидааст, яъне шоир тири «пайкон»-и Завқӣ ва «ништари ғам»-и Нозимиро ба «новаки миҷғон» иваз кардааст, дар сурате ки чунин мазмун ва истиораҳо дар матлаи Валӣ нестанд. Ба назар мерасад, ки шоирони Мовароуннаҳр ба ном ба матлаи Валии Даштибаёзӣ ҷавоб гуфта бошанд ҳам, вале ҷавобҳои онҳо аз матлаи асл дида ба ҷавобҳои якдигар наздиктар воқеъ шудааст, ҳамон тавре ки Шамсӣ ҳам дар ҷавоби худ ба ҳамовозии се шоири ҳамватанаш аз шикастани тири пайкани маҳбуба ба дили ошиқ ҳарф задаст.

Аммо дигар ҷавобнависони матлаи Валии Даштибаёзӣ аз ҷумлаи он 8 нафар дар ҳамовозӣ ба равияи ҳамдигар сухан нагуфтаанд. Ҷавобҳои онҳо на ба матлаи асл ва мавриди ҷавоб на ба ҷавобҳои чор шоири дар боло зикр шуда монандие надоранд. Аз ҷумла Фаршӣ ба ҷои тири пайкону новаки миҷғону ништари ғами он чор шоир «кофири чашм»-и маъшукро ба қор андохта, аз равнақи имонро шикастани ин кофир ва аз исён тавбаи худро шикастани зоҳиди гушанишин гап мезанад ва инони суханро ба тарафи оҳанги суфиёнаи рамзӣ мекашонад, ки дар байтҳои дар боло баррасӣ шуда мислаш дида намешаванд. Дар ҷавоби Рашкӣ низ оҳанги қуфр ва равнақи имонро шикастани он гузориш ёфта, «кофири чашм»-и байти Фаршӣ ба

«куфри рух» иваз шудааст. Аммо ин чунин маънӣ надорад, ки Рашкӣ оҳанги мазкурро дар байти худ дар ба тақлид ё пайравии байти Фаршӣ ё баръакс Фаршӣ дар пайравӣ аз Рашкӣ гузориш дода бошанд. Рашкӣ дар байти худ мазмуни дигареро эҷод кардааст, ки аз байти Фаршӣ ва хусусан аз байти Валӣ тамоман фарқ мекунад.

Ашкӣ бошад дар ҷавоби худ образи «тифли ашк»-ро ворид карда, аз хичрон дари дидаи ошиқро шикастани он (тифли ашк) ва вобаста ба ҳамин нишон сабри ўро бо санги дасти афғон шикастани ў ишора менамояд. Дар байти ў фақат оҳанги «афғон» матлаи ғазали Валиро ба ёд оварда, аммо мазмуни байт ва хусусан ифодаи бадеии истиоравии он аз матлаи мавриди ҷавоб фарқи куллий пайдо кардааст.

Ва ниҳоят Шаҳрӣ дар матлаи худ образи «соқии даврон»-ро мавриди гуфтугӯ қарор дода, аз дасти ў шикаста шудани соғари айши худро баён мекунад ва мувофиқи ҳамин дар мисраи дуюм аз аҳду паймони бо ошиқ бастаи худро шикастани маъшуқ сухан мегӯяд, Шаҳрӣ ҳам дар ҷавоби байти Валӣ мустақилӣ ва эҷодкории худро нишон дода тавонистааст.

Ба ин тариқ, шоирони мовароуннаҳр дар ҷавоби ғазал ё матлаи шоири Эрон на танҳо истиқлоли табъ ва эҷодкории худ, балки иқтидору тавоноии суханвариашонро низ собит кардаанд. Аслан шоири забардасти Эрон барои маълум кардани ҳамин қуввати табъ ва тавоноии эҷодии онҳо шеърро барои ҷавоб гуфта ба Мовароуннаҳр фиристода буд. Барои шоирони Мовароуннаҳр ин ҳодиса як навъ санчиш буд. Онҳо бо гуфтани ҷавобҳои сазовори эҷодкорона аз ин санчиш бо муваффақият гузаштаанд.

Валии Даштибаёзӣ бори дигар рубоии зеринро дар мавзӯи шамъу парвона гуфта, ба Мовароуннаҳр фиристода ва шоиронро ба гуфтани ҷавоби он даъват намудааст:

Парвона, ки шамъаш ҳавасафзо бошад,
Чуз сўхтанаш чаро таманно бошад?
Ғайрат нагузорадаш, ки дар базми касон,
Ў зиндаву ёр мачлисоро бошад.

Аммо аз тазкираи Мутрибӣ маълум намешавад, ки ба ин рубоии Даштибаёзӣ кадом шоирони Мовароуннаҳр ҷавоб гуфтаанд. Тазкиранавис танҳо дар мавриди зикри Хиргоҳии Ҳисорӣ аз рубоии ҷавобии ӯ ёдовар шудааст. Азбаски ин шоир низ аз рӯи таҳқиқоти мо дар Самарқанд эҷод кардааст, метавон гуфт, ки Валии Даштибаёзӣ рубоии мазкури худро низ ба Самарқанд фиристода ва ба эҳтимоли қавӣ ин бор ҳам чанде аз шоирони ҳамин муҳити адабӣ ба шеърӣ ӯ ҷавобҳо гуфтаанд.

Навбати дигар шоири эронӣ Саноии Машҳадӣ аз ҳиндустон «Корнома» ном қасидае, ки дар он аз адади як то сад ба тартиб дарҷ гирифтааст, иншо карда, ба шоирони Мовароуннаҳр фиристодааст ва аз онҳо ҷавоб хостааст.

Ба ин қасида ҷавоб гуфтани Нисорӣ аз шоирони Бухоро ва аз шоирони Самарқанд Мутрибии тазкиранавис маълум аст. Эҳтимол меравад, Санной қасидаи худро барои шоирони Бухоро фиристода ва ба он ба қатори намояндагони ҳамин муҳити адабӣ Мутрибӣ низ вақти дар назди Нисорӣ ба таҳсили илми бадеъ машғул буданаш ҷавоб навиштааст.

Чунин ҳодисаҳои аз шоирони мовароуннаҳр ба шеърҳои худ ҷавоб хостани суҳансароёни Эрон албатта ба дараҷаи ҷавобу татаббӯоти ихтиёрии шоирони тоҷик ба ашъори онҳо бисёр ва маъмул набошад ҳам, вале дар равобити эҷодии адибони ду кишвар аҳамияти хосса дошт. Ин ҳодисаҳо агар аз як тараф далели пайвандҳои адабии байни Мовароуннаҳру Эрон ва равобити эҷодии шоирони ду кишвар бошанд, аз тарафи дигар гувоҳи равшани эътибори ҳавзаи адабии Мовароуннаҳр ва аз ҷониби суҳансароёни Эрон эътироф гардидани иқтисори эҷодии шоирони он мебошанд.

Бо вучуди ин мусаллам аст, ки шоирони Эрон дар суҳанофаринӣ муқаддам буда, ашъорашон барои шоирони тоҷик намунаи ибрати эҷодӣ ва ҳамеша мавриди назар ва пайравӣ қарор гирифтааст. Дар воқеъ дар манбаъҳо ҳуччате, ки аз шеърҳои худро барои ҷавоб ба шоирони Эрон ирсол кардани ягон шоири тоҷик ё ба ашъори шоирони Мовароуннаҳр ҷавоб гуфтани ягон шоири он кишвар гувоҳӣ диҳад, ба назари мо нарасидааст.

Далели дигари эътибори шоирони намоёни Эрони ин давр назди шоирони Мовароуннаҳр барои шарҳу тафсири баъзе нуктаҳои торик ва баҳсноки ғазалҳои Хоча Ҳофиз ба шоири бузург Соиби Табрезӣ мурочиат каридани гурӯҳе аз аҳли адаби тоҷик ва аз ӯ ҷавоб гирифтани онҳо мебошад. Ин ҳуҷҷат аз тарафи дигар гувоҳи барқарор гардидани робитаҳои мустақими байни адибони Мовароуннаҳру Эрон ва боз ҳам наздиктар шудани муносибатҳои адабии байни ду мамлакат дар нимаи дуюми асри XVII мебошад.

Бо вучуди ин ҳодисаи аз ҳама маъмул, вусъатнок ва пураҳамият дар муносибатҳои адабии ду кивар беш аз пеш ривож гирифтани ҷавобу татаббуоти шоирони тоҷик ба ашъори шоирони Эрон дар нимаи дуюми асри XVII ҳисоб мешавад. Дар байни шоирони Мовароуннаҳри ин аср ашъори чандин суҳансароёни Эрон монанди Калими Кошонӣ, Урфии Шерозӣ, Соиби Табрезӣ, Нозимӣ Ҳиротӣ, Ҷалолои Асир Қосими Девонаи Нишопурӣ ва дигарон шӯҳрат пайдо карда, пайваста мавриди ҷавобу татаббуъ қарор гирифта буданд. Тақрибан ҳар як шоир асосан ба як ду нафар устои сабки чадида шеърӣ, ки ҳоло онро сабки ҳиндӣ меноманд, мӯътақид буда, пайваста ашъори ӯро татаббуъ мекард. Масалан аз шоирони Самарқанд Аршад ва Афсар ба Ҷалолои Асирт ва Қосими Девона, Ғафури Самарқандӣ ба Соиб, Ҷавҳар ба Нозим, аз шоирони Бухоро Сайидо ва Мулҳам ба Соиб ва ғайра пайравӣ менамуданд.

Ривочи ҷавоб ва татаббуот умуман дар шеъри асрҳои XVI-XVII намоишгари он аст, ки адабиёти тоҷикӣ дар ин давр аз ҳамин роҳи тараққиёт рафтааст. Мо доништа аз тараққиёти адабиёти тоҷикӣ дар давраи мазкур ҳарф мезанем. Зеро қариб саросар бо ҷавобу татаббуи ашъори суҳансароёни забардасти гузашта ва муосири Эрон ва баъзе намояндагони ҳавзаи адабии Ҳинд саргарм будани шоирони тоҷик зоҳиран чунин тасаввурро ба вучуд меорад, ки гӯё шеъри ин давр роҳи пайравӣ ва тақлидро паймуда, шоирон дар чорҷӯбаи ҷавобу татаббуи осори суҳанварони тавоно қалам рондааст ва бинобар ин шеър асолат ва тозагии худро аз даст додааст. Аммо омӯзиши

дақиқи табиат ва хусусияти чавобу татаббуоти шеърӣ чунин тасаввурро ботил мегардонад.

Шеъри чавобия ва татаббӯъ танҳо пайравии шакли зоҳирии шеъри мавриди чавоб ё татаббӯъ аст, яъне танҳо бо риояи вазну қофияву радиф ва то андозае доираи мавзӯоти он навишта мешавад. Аммо дар ифодаи бадеии мазмун ва образфаринӣ, ки чавҳари шеър ҳисоб мешавад, шоири чавоб ё татаббӯънавис тамоман мустақил ва озод аст. Чунон ки инро дар намунаҳои чавобияҳои шоирони асри XVI дидем, шоири чавобнавис дар қолаби шеър пойбанди шеъри мавриди чавоб аст, чун пайрав ва муқаллиди шоири дигар намоён мешавад, вале дар асли шеър чун эҷодкор ва суханофарин амал мекунад, симои хосси эҷоди худро нишон медиҳад. Зиёда аз ин ҳадафи шоирон аз чавобу татаббӯи ашъори устодони сухан нишон додани маҳорати адабӣ ва офаридани шеърҳои олай ба назари онҳо буд. Шоире, ки ба гуфтани чавоб ё татаббӯи шеъри шоири устоде иқдом менамуд, ба эҷоди шеъри устодона кӯшиш мекард. Бинобар ин чавобу татаббӯи осори бузургони сухан намоиши маҳорат ва истеъдоди адабӣ, кӯшиши баробарӣ ва ҳатто сабақат ёфтани бар бузургон буда, шоиронро ба сайқали маҳорати эҷодӣ водор менамуд. Беҳуда нест, ки тазкиранавис Малехо аз чавобу татаббӯоти шоирони Мовароуннаҳр ба ашъори сухансароёни устодаи Эрон сухан ронда, ин машғулоти онҳоро на пайравӣ ё тақлид, балки қариб дар ҳама мавридҳо «таллош» хондааст. Чунончи дар зикри Афсари Самарқандӣ менависад: «Мӯътақиди ашъори Мирзо Чалоли Асир аст, дар фикри шеър таллоши ӯ мекунад». Ва ё дар бораи Аршади Самарқандӣ мегӯяд: «Таллоши Қосими Девона мекунад».³ Истилоҳи «таллош» дар роҳи пайравии эҷодкорона бо устодони сухан баробарӣ ва мусобиқа кардани шоиронро дуруст ифода менамояд.

Дар асарҳои мансуре, ки низ «Шабистони хаёл»-и Фаттоҳии Нишопурӣ ва баъзе дигар осори насрии давраҳои пеш навишта шудаанд, айнан ҳамин тозагии мазмун ва эҷодкории суханро мебинем: Масалан дар «Шамъи

³ Тазкираи Малехо, сах. 25 - 30.

шабистон»-и Мулло Турсуни Фароизӣ танҳо дар шакли зоҳирӣ, яъне ба тарзи нукта баён намудани фикру андешаҳо ба «Шабистони хаёл» пайрави шуда, вале мазмуни асар, чунон ки дар ду нуктаи маҳфуз мондаи он мебинем, тамоман тоза аст ва бо асари Фаттоҳӣ муносибате надорад:

«Нукта: Эӣ дарвеш, аз тавонгарони шаҳри Самарқанд бигурез, ки эшон нақши қалбанд ва дили муфлисони ўро ба даст ор, ки дирами сараанд».

«Нукта: Азизам, бидон ки вазорат тарозуи қалб аст, чунки ҳар гоҳ «тарозу» қалб шавад, «вазорат» ҳосил гардад. Дар калимаи «девон» алиф мушобеҳи қалам аст ва нун мамосили давог, ҳар гоҳ аз калимаи мазкур «он» бартараф шавад, «дев» дар назар ояд. Чун девонӣ ба авсофи диёнат ораста набошад, деве бошад, ки давогу қалам дар қанор ниҳода».⁴

Пас ривочи ҷавобу татаббӯӣ дар адабиёти тоҷикии ин давр ба ҷустуҷӯҳои ғояви ва бадеии адибон монӣ нашудааст. Адибони тоҷик дар ин давр зоҳиран бо роҳи пайравӣ рафта бошанд ҳам, аммо аслан чи дар мазмун ва чи дар шакли бадеии асарҳои худ эҷодкорӣ нишон доданд. Далели возеҳи ривочи эҷодии адабиёти тоҷик дар ин давр бозёфти мазмунҳои тозаи бадеӣ ва ихтирои образҳои шоирона чи дар осори мустақил ва чи дар ҷавобу татаббӯоти он мебошад.

Ривочу вусъати ҳодисаи ривочу татаббӯӣ дар эҷодии шоирони асрҳои XVI-XVII Мовароуннаҳр ба дарачаи зиёд вобаста ба интишори сабки нави шеърӣ дар назми тоҷикии ин давр будааст.

Таҷқиқот нишон дод, ки сабки ҷадиди шеърие, ки дар нимаи дуҷуми асри XVI нахуст дар эҷодии чанде шоирони наваҷодии Эрон аз қабиле Урфии Шерозӣ (1555-1591), Назирии Нишопурӣ (ваф. 1612) Толиби Омулӣ (ваф. 1623) ва дигарон ба вучуд омада буд, ба зудӣ дар охири ин аср ба шеъри тоҷикӣ низ сар дароварда ва мавриди истиқболи шоирони Мовароуннаҳр қарор гирифтааст. Ин сабки ҷадиди эҷодӣ, ки ҳоло онро дар адабиётшиносӣ ба сабки ҳиндӣ номзод карда, ба ҳамин ном шуҳрат додаанд, аслан дар давраи пайдоиш ва авҷҳои интишори худ бо номи «шеъри тарз» шинохта

⁴ Садрӣ Саъдиев. Адабиёти тоҷик дар асри XVII, Душанбе: Дониш, 1985, сах. 49.

шуда будааст. Тазкиранависони Мовароуннахр Мутрибӣ ва Малехо, яке дар аввал ва дигаре дар охирҳои асри XVII онро бо ҳамин ном ёдовар шудаанд. Мутрибӣ чунончи дар мавриди зикри Ашкии Самарқандӣ, яке аз шоирони пурзӯри навардози Мовароуннахри замони худ, ки ба ин сабки чадида пайравӣ кардааст, ба маншаи он низ ишора кардааст: «Аз шуарои навхези шакаррез аст, бештар ашъораш ба тарзи Ироқ мутарраз аст».⁵ Дар мавридҳои дигар ҳам Мутрибӣ сабки чадидаи шеърро бо номи «тарзи Ироқӣ» зикр намудааст, аз ҷумла дар мавриде навиштааст, ки «қўрчиҳои ҳокими Балх Абдулмуъминхон тавру тариқи шуарои Мовароуннахрро қабул надошта ва тарзи Ироқро муътақид буда».⁶ Дар ин ҷо манзур аз «тавру тариқи шуарои Мовароуннахр» сабки қадима ва анъанавист, ки дар эҷодиёти аксари шоирони ин минтақа қарор буд ва «тарзи Ироқ» сабки чадидаи шеърест, ки дар нимаи дуюми асри XVI дар эҷодиёти як қатор суҳансароёни Эрон (Ироқ) падида омада буд. Шубҳае нест, ки манзури Мутрибӣ аз «тарзи Ироқ» на сабки ироқии пешина (асри XII), балки маҳз сабки нави мансуб ба давраи ўст. Малехо низ сабки навро «шеъри тарз» ва пайравони онро «аҳлӣ тарз» номидааст.

Инак, бинобар тасреҳи муаллифони манбаъҳои адабии он давр «шеъри тарз» ё «тарзи ироқӣ» зодаи ҳавзаи адабии Ироқ, яъне Эрон ва ба вучуд овардаи шоирони ин сарзамин будааст. Аммо бархилофи шаҳодати манбаъҳо баъзе муҳаққиқони таърихи адабиёти форсӣ ин сабки чадидаи ироқиро сабки ҳиндӣ номида, онро зодаи муҳити Ҳиндӯстон ва мутааллиқ ба эҷодиёти шоирони ин кишвар донистааст. Агар хато накунем, ин ақидаро нахуст адабиётшиносӣ Ҳинд Шиблии Нўъмонӣ дар тадқиқоти худ «Шеър ул-ачам» пеш ронда ва дар пайгири аз ў ҳоло ҳамаи муҳаққиқони адабиёти форсӣ ва тоҷикӣ дар Тоҷикистон ва Аврупо сабки мазкури шеърро чун сабки ҳиндӣ ба забон мегиранд.

⁵ Тазкираи Мутрибӣ, саҳ. 203.

⁶ Тазкираи Мутрибӣ, саҳ. 588.

Сабки нави ироқӣ ё эронӣ аз охири асри XVI дар мовароуннаҳр аввалин пайравони худро пайдо кардааст, ки онҳоро чи аз намунаҳои дар тазкираи Мутрибӣ омадаи ашъорашон ва баъзан аз рӯи ахбороти муаллифи ин манбаъ муайян кардан ва ташхис додан мумкин аст. Баъзе аз пайравони сабки навро Мутрибӣ мушаххасан нишон дода, вале аз хусуси навардозҳои чанде дигар пайрави он хомӯш монда бошад ҳам, намунаҳои осорашон аз нисбати онҳо ба «шеъри тарз» гувоҳӣ медиҳанд. Инак яке аз шоироне навардози Мовароуннаҳр, ки аз «тарзи ироқӣ» истиқбол намуда, бинобар тасреҳи Мутрибӣ аксари ашъори худро ба ҳамин сабк эҷод кардааст, Ашкии Самарқандӣ мебошад. Дар намунаҳои ашъори ӯ дар тазкираи Мутрибӣ дар ҳақиқат ҳамон назокати маънӣ ва истиораҳои латифи хосси «шеъри тарз» равшан ба мушоҳида мерасанд, аз ҷумла дар ин рӯбӣ:

Рашкаш ба дилам оташи ҳасрат мерехт,
Ғам резаи дард бар чароҳат мерехт,
Ҳарчанд, ки дарду ранҷ чонам мекост,
Аз дидаи ман меҳру муҳаббат мерехт.

Ашъори шоири пурзӯри Мовароуннаҳри ин давр Нозимии Карминағӣ ҳам, агарчи Мутрибӣ ба пайравии ӯ ба сабки чадидаи шеъри ишора накардааст, чунон ки маъниҳои нисбатан дақиқ ва тасвирҳои нозуки намунаҳои онҳо гувоҳӣ медиҳанд, аз таъсири «шеъри тарз» ҳолӣ нестанд. Инро дар ғазали зерини шоир мушоҳида мекунем:

Аз тафи ғайрат, дило, гар шўълаҳез озар шавӣ,
Метавонӣ ҳамнишин бо чони ғампарвар шавӣ.
Гўямат дил, гар зи тоқат дар тани дўзахсиришт,
Чун самандар доначин аз резаи аҳгар шавӣ.
Чон хоҳишқоҳу на дил пои тоқат устувор,
Гар зи тарзи ваъдаи меҳраш пайи бовар шавӣ.
Зери ҳар мў дўзахе дорам ниҳон аз тоби рашк,
Булҳавас, гар ёдам оӣ, мушти хокистар шавӣ.
Ҳосидо, дар дашти рашки шўълаҳези Нозимӣ

Кай тавони пар задан, гар мурғи оташпар шавӣ.

Аз шоирони чавони боистеъдоди ин давр Мусибии Гӯрмири (Самарқандӣ) ҳам, чунон ки як ғазали ӯ дар тазкираи Мутрибӣ равшан гувоҳӣ медиҳад, ба «шеъри тарз» пайравӣ намудааст, зеро дар шеъри ӯ назокату диққати махсуси ин сабки эҷодӣ боз бештар аст:

Ҳаё пӯшида дорад пеши рӯяш чашми гирёнам,
Даме сад бор меафтад назар бар пой мижгонам.
Ба ин дарде, ки ман дорам, бирав омода бош, эй дил,
Ки имшаб нолаҳои ҳайратомез аст дарбонам.
Басе ё кути тар бар доман аз лахти чигар дорам,
Дигар имшаб кӣ мегирад сари роҳи афғонам?
Чунон бигдохтам аз ғам, ки натвон карданам пайдо,
Агар сад раҳ бияндоӣ ба пеши чашми ҳичронам.
Мусибӣ, таъна бар доғи чунунаш мезанӣ, сахл аст,
На Мачнуне чудо, не лаззати чоки гиребонаш.

Намунаҳои ашъори дар тазкираи Мутрибӣ омадаи шоири тавоно Аршии Кешӣ ва шоирони чавон Фаршии Самарқандӣ, Қурайшии Миёнқоӣ ва чанде дигар низ ба тариқи истиқбол аз «шеъри тарз» навишта шудаанд.

Эҳтимол дар байни шоирони чавони дар тазкираи Мутрибӣ зикр шудаи охириҳои асри XVI ва аввалиҳои асри XVII боз баъзе дигар пайравони «тарзи ироқӣ» бошанд, ки муаллифи мазкур ба навпардозии онҳо ишорае накарда ва аз намунаҳои ками ашъорашон низ ин нукта таъин намегардад. Аммо равшан аст, ки дар ин давр пайравони «шеъри тарз» ҳанӯз бисёр набуданд. «Шеъри тарз» ба тозагӣ ба шеъри тоҷикӣ воридшуда, ҳанӯз пайравони зиёде надошт. Пайравони он асосан шоирони боистеъдоди чавон буданд. Вале онҳо то рафт зиёд мешуданд, то ҳадде ки дар нимаи дуюми асри XVII сабки чадиҳои ироқӣ дар шеъри тоҷикӣ ба мавқеи асосӣ соҳиб гашт.

Малеҳо шоирони замони худ, яъне нимаи дуюми қарни XVII-ро ба ду гурӯҳ «қўҳнашоирон» ва навпардозон пайравони «шеъри тарз» чудо кардааст. Аз рӯи ишораҳои ин муаллиф қариб ҳамаи шоирони чавон тавачҷӯх

ба «шеъри тарз» доштаанд. Тазкиранавис дар зикри шоирони чавон ё нисбатан чавони навпардоз оид ба тозагии сухан, мухтареот ва нозикиву диққати ашъори онҳо, пайравиҳои онҳо ба «шеъри тарз» ишораҳои сарех намудааст. Умуман гуфтан мумкин аст, ки дар охири асри XVII ва аввали асри XVIII сабки нави шеърӣ тақрибан тамоми шоиронро ба худ кашида, ба сабки асосии шеъри тоҷикӣ табдил ёфта буд.

Аз ахбороти Малехо доир ба пайравони «шеъри тарз» аз он устодони ин сабки чаҳид хабар меёбем, ки дар байни шоирони Мовароуннаҳр шуҳрат дошта, ашъорашон ҳамеша мавриди назар ва ҷавобу татаббуи онҳо қарор гирифта будааст. Инҳо Калим, Урфӣ, Қосими Девона, Нозим, Шавқат, Соиб ва ҷанде дигар будаанд. Фитрати Зардӯз ҳам, ки аз пайравони тавоноии «шеъри тарз» буд, дар муқаддимаи достони «Козурписар»-и хеш устодони номбурдаи сабки чаҳидро яқояк зикр намуда, худро дар тарзи шеър бо онҳо муқоиса ва баробар қардааст:

Фазои синаам чун ганчи Қорун
Лаболаб аз ҷавохирҳои мазмун.
Табиат аз хато гардида тоиб,
Ба фикри рост моил ҳамчу Соиб.
Ба ойини Калими соҳиббъҷоз
Забон меғуфт дар тарзи сухан роз.
Ғанӣ гардида табъ аз ганчи маънӣ,
Ба амволи сухан гашта тасаллӣ.
Зи мисраъҳо ҳаёлам баста чун саф,
Алиро зулфиқоре дода бар каф.
Ба назми шӯҳи ман дил дода Нозим,
Зи ҳусни маънияш дилро ба Қосим.
Чунон аз шӯри фикрам рафта аз ҷо,
Ки Шавқат қард аз вай айшпиро.

Равшан аст, ки Фитрат ин устодони сабки чаҳиди шеърӣ аз рӯи тавачҷӯҳи шахсӣ ва завқи адабии худаш ном набурдааст. Шоирони зикр

кардаи ў ҳамон саромадон ва устодони маъруфи «шеъри тарз» мебошанд, ки дар Мовароуннаҳр машҳур буда, Малехо низ аз онҳо ном бурдааст. Аз бузургони ном бурдаи «шеъри тарз» ба истиснои Ғании Кашмирий ва Носиралии Ҳиндӣ, ки намояндагони муҳити адабии Ҳинд ба шумор мераванд, дигар ҳама суҳанварони Эрон буда, эҷодиёти баъзе аз онҳо дар давраҳои муайян бо муҳити адабии Ҳинд вобастагӣ доштааст.

Дар маҳфилу маҷлисҳои адабии Мовароуннаҳр низ гуфтугў ва баҳсҳо дар атрофии ашъори устодони «шеъри тарз» мерафт. Ин гуфтугўву баҳсҳо дар маҷлисҳои адабии доираҳои шаҳр боиси ривочи суҳансанҷӣ ва нақди шеър гардида буданд. Дар ин маҷлисҳои адабӣ Малехо низ чун шоир ва суҳансанҷ ғайбӣ иштирок карда, мулоҳизаҳои нақдушшеърии худро доир ба ашъор ва байтҳои ҷудогонаи устодони дар боло номбар шудаи «шеъри тарз» баён намудааст.⁷

Ба ин тариқ, бо ҷорӣ шудани сабки нави ироқӣ дар эҷодиёти шоирони Мовароуннаҳр дар охири асри XVI ба баъд шеъри тоҷикӣ ба марҳилаи нави ривочи таърихӣ худ ворид шуд. Ин сабк бинобар он ки ба мазмунофаринию нуктапардозӣ ва эҷоди образҳои тозаи шоирона асос ёфта буд, шеъри тоҷикиро ба пояи баландтари тараққиёт низ расонд.

Дар шеъри тоҷикӣ ҷори гардидани сабки нави ироқӣ, ки аз эҷодиёти суҳанварони Эрон маншаъ мегирифт, шуҳрати беандозаи шоирони навабардози ин кишвар, дар Мовароуннаҳр ривочи ҷавобу татаббуоти шоирони тоҷик ба ашъори устодони «тарзи ироқӣ» риштаҳои пайванди адабиёти тоҷикиро бо адабиёти форсӣ боз ҳам мустаҳкамтар кард, боиси беш аз пеш таҳкиму тавсия ёфтани робитаҳои байни онҳо гардид

РЎЙХАТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДА ШУДА

1. Ҳасанхоча Нисорӣ. Музаққирӣ аҳбоб. Форс тилидан Исмоил Бегжон таржимаси.-Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.

⁷ С. Саъдиев. Малехои Самарқандӣ ва тазкираи ў, сах. 43.

2. «Музокир ул-асҳоб» ё тазкират уш-шуарои Муҳаммад Бадеъ бинни Муҳаммад Шариф Малехои Самарқандӣ. Матни интиқоди ба эҳтимоли Камолиддин Садриддинзодаи Айнӣ. – Душанбе: Пайванд, 1385 ҳичрӣ.
3. Тазкират уш-шуаро. Таълифи Муҳаммад Тоҳири Насрободии Исфаҳонӣ. Муштамил бар шарҳи ҳол ва осори қариб ҳазор шоири асри Сафавӣ. – Теҳрон 1317.
4. Тазкират уш-шуаро. Таълифи Султон Муҳаммади Мутрибии Самарқандӣ. – Теҳрон: Оинаи мерос, 1377 ҳ.
5. Мирзоев А. Сайидо ва мақоми ӯ дар таърихи адабиёти тоҷик. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1947.
6. Мирзоев А. Боз як аҳамияти муҳимми тазкираи Малехо. – Душанбе: Садои Шарқ, 1961, №7.
7. Мирзоев А. Оид ба баъзе масъалаҳои мероси адабӣ ва омӯхташудани он. – Душанбе: Садои Шарқ, 1959, №4.
8. Мирзоев А. Аз таърихи муносибатҳои адабии Мовароуннаҳр ва Ҳинд: - Душанбе: Садои Шарқ, 1964, №5.
9. Каримов Усмон. Адабиёти тоҷик дар асри XVI. – Душанбе: Дониш, 1985.
10. Саъдиев Садрӣ. Адабиёти тоҷик дар асри XVII. – Душанбе: Дониш, 1985.
11. Саъдиев Садрӣ. Малехои Самарқандӣ ва тазкираи ӯ. – Самарқанд: Нашри УДС, 1999.
12. Саъдиев Садрӣ. Самарқанд адабӣ муҳити таърих кўзгусида. – Ташкент: Фан, 2009.
13. Сатторов Абдуллоҷон. Тўҳфаи Сомӣ ва хусусиятҳои он. – Душанбе: Дониш, 1972.
14. Мирзозода Х. Материалҳо аз таърихи адабиёти тоҷик (асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX).- Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1950.

15. Воҳидов Раҳим. «Мачолисуннафоис»-нинг таржумалари. – Тошкент: Фан, 1984.
16. Ғаффоров Бобочон. Точикон. – Душанбе: Ирфон, 1989.
17. Истории таджикского народа. Том. II, Книга первая. –М., 1964.
18. Бегжон Исмоил. Мовароуннахр ва Эрон адабий алоқалари XVI асрда. – Тошкент: «Сино» журнали, 2009, №2.